

prišla pri teh novih povezavah še zadnja kriza po sovjetsko-nemškem paktu o sodelovanju konec avgusta 1939. Toda o tem bodo govorili drugi, kot tudi o koncu te krize še pred jesenjo 1940.

Značilen je pa tudi še sklep vsega tega procesa: V prvih dveh zvezkih Časa 1941 je napisal profesor teološke fakultete Janez Janžekovič članek Ob odločilni uri, kjer kot krščansko dolžnost do naroda, do družine in do zavarovanja verske svobode strastno poudarja dolžnost kristjana za boj zoper tuje nasilje: »Naše geslo ni: mir, mir, ampak: Roke proč od naše zemlje! Ne damo se! Svoboda nadvse! Rajši smrt kakor sužnost!« To je sklep, ki ustreza vsemu razpravljanju. In k temu je mogoče dodati sporočilo dr. Alojzija Kuharja: »Vodstvo Slovenske ljudske stranke je dne 30. marca 1941, zbrano v banski palači, slovesno sklenilo, da v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom niti neposredno niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud ali celo življenje na tehtnici... Mislim, da je bilo (to stališče) pravilni odraz mišljenja vsega slovenskega naroda v trenutku, ko je šel v najbolj viharno dobo svoje zgodovine« (Fr. Škerl, n. d., str. 81).

Seveda poznamo drugačne korake tistega dela vodstva, ki je ostal v domovini že *pred* kapitulacijo države in še v *prvih* dnevih po njej. Vprašujem se, ali ni bil prav v tej drugačnosti še zadnji korak do zrušitve nekdanjih političnih struktur v letu 1941.

Dr. Milica
Kacin-Wohinz

Primorska pred napadom na Jugoslavijo

Primorski Slovenci so konec tridesetih let preživljali drugače kot Slovenci v Jugoslaviji; ne samo zaradi fašističnega raznarodovanja, temveč tudi zaradi različnega zgodovinskega dogajanja v italijanski državi, katere del so bili. Že konec leta 1935, ko je Italija napadla Abesinijo, so se soočili z vojno in niso redki možje, ki so bili do deset let v vojaški suknji. Mobilizacija za vojno v Abesiniji Slovincem

ni pomenila samo odhajanje na fronto, marveč tudi moralno vprašanje, da se bodo tolkli za tisti režim, ki jih je zatiral in mu pomagali podjarmiti novo kolonijo. Zato so dala slovenska politična vodstva parolo: dezertirajte. Toda okrog 500 dezertirjev v Jugoslaviji ni našlo eksistence, poslali so jih v koncentracijska taborišča. Drugi, ki so bili mobilizirani, so ob odhodu opuščali vsakršno previdnost in z glasno slovensko pesmijo in vzkliki proti vojni uprizarjali prave slovenske narodne manifestacije in se spopadli s fašisti. Gospodarske sankcije Lige narodov proti Italiji so na eni strani slabšale gospodarskosocialne razmere ljudi, po drugi pa zbudile upanje, da bo prišlo do spopada z Veliko Britanijo, v katerem bo Italija poražena in Jugoslavija bi dobila Julijsko krajino. V tem upanju so ljudje glasno izražali sovraštvo, nepokorščino, upornost, defetizem, kot beremo v italijanskih dokumentih, temu pa so sledile ostrejšje policijske kazni. Po osvojitvi nove kolonije maja 1936 se je tudi za načrtovalce raznarodovanja narodne manjšine (Sauro, Scocchi) kazala dodatna možnost hitrega poitalijančenja dežele z nasilno

preselitvijo določenih kategorij slovenskega prebivalstva v Vzhodno Afriko. Do tega preseljevanja sicer ni prišlo, le ok. 1600 prostovoljnih brezposelnih delavcev slovenske in hrvaške narodnosti se je začasno naselilo v kolonijo.

Uporniško in protivojno razpoloženje ljudi je spodbudilo komunistično partijo Italije, da je sklenila s tigrovsko organizacijo decembra 1935 akcijski pakt, katerega glavni pomen je bil v snovanju ljudske fronte. V španski državljanski vojni je Italija sodelovala na obeh straneh in z njo tudi pripadniki slovenske narodne manjšine. Za profrankovo stran so bili mobilizirani, za republikansko so jih rekrutirali KPI in voditelji Tigra v emigraciji. Leta 1937 se je začelo s tragično smrtjo skladatelja in prosvetnega delavca krščanskosocialne smeri Lojzeta Bratuža, ki so ga fašisti zastrupili zaradi slovenske božične pesmi. Ogorčenje je bilo veliko tudi med goriškimi Italijani, duhovniki so s prižnic molili za »novega mučenca slovenskega iredentizma« in klicali k maščevanju. Sicer pa je 1937. potekalo v znamenju prijateljstva med Italijo in Jugoslavijo, sklenjenega 25. marca. Jugoslavija ni postavljala uradne zahteve glede ravnanja z njeno manjšino, pač pa za preprečitev ustaškega gibanja v Italiji. Pogodba je zato obvezovala državi, da zatirata vsakršno gibanje, naperjeno proti drugi podpisnici, kar je pomenilo zatiranje primorskega emigrantskega gibanja v Jugoslaviji. Beograjski študenti so protestirali: »Žrtvovali ste 600.000 Slovencev in Hrvatov za določen kontingent svinj in prascev.« Primorci so sicer dobili nekaj več možnosti na gospodarskem področju, od ustno obljubljenih pravic pa zgolj drobtinice: izpustitev konfinirancev, povečan uvoz jugoslovanskih časopisov, olajšano gibanje čez mejo v obe smeri. Največje razočaranje pa so doživeli, ker so izgubili podporo edine dotedanje zaščitnice Jugoslavije, ki se je sprijateljila z njihovim smrtnim sovražnikom. Poskus bivših rimskih poslancev Karla Podgornika in Virgila Ščeka, da se poklonita Mussoliniju 1938. ko je prišel v Trst in mu izročita spomenico z zahtevami, se je klavrno končal v predsobi prefektore. Druga slovenska organizacija, Tigr, pa je pripravila na Mussolinija atentat v Kobaridu, toda atentator si je premislil, po nekaterih podatkih naj bi bila atentat preprečila angleška politika, da ne bi bilo prišlo do uničenja njene obveščevalne mreže med primorskimi tigrovc.

Leto 1939 je bilo leto strahu pred vojno in spopada z Jugoslavijo, saj je Italija z zasedbo Albanije stopila na Balkan in se hkrati povezala z Nemčijo v železni pakt. Že poleti je Italija ponovno mobilizirala in ponovile so se protifašistične in narodne manifestacije vpoklicanih. V Ajdovščini so fantje demonstrirali s prevezanimi usti, ker so jim prepovedali prepevati, v Postojni pa so vzklikali: »Živela Italija, dol z Jugoslavijo... tja do Rima.« Narazpoloženje je naraščalo tudi zaradi vojnega gospodarstva, druginje, racionalizacije živil in vojnih avantur, kar so ljudje pripisovali italijanski podrejenosti Nemčiji. Protinemško razpoloženje je bilo splošno spričo znanih nemških aspiracij do Jadrana, odtod tudi naraščanje protifašističnega razpoloženja. »Slovensko ljudstvo... se strnjuje v kompaktno maso sovražno fašistični politiki in v primernem trenutku pripravljeno pokazati vso svojo težo,« beremo v nekem italijanskem poročilu.

Vstop Italije v vojno 10. junija 1940 in padec Francije je pomenil za narodno manjšino nov udarec. Poleg tega pa je oblast z internacijami in konfinacijami intelektualcev in bivših političnih kaznjencev redčila vodilno plast, hkrati ko je od pomladi do jeseni 1940 fašistična policija OVRA aretirala aktivne udeležence ilegalnega političnega in narodnega gibanja

Slovencev. Nove travme so prinesli dogodki spomladi 1941. Pristop Jugoslavije k silam osi je zbudil na eni strani zadovoljstvo zaradi odvrnitve nevarnosti bojišča na primorski zemlji, na drugi veliko razočaranje nad Jugoslavijo. Vojaški udar v Beogradu in proangleška orientacija sta postavila razpoloženje na glavo, a zadovoljstvu se je spet pridružil strah. Italijanski napad na Jugoslavijo je prebivalstvo v obmejnem pasu plačalo z velikimi materialnimi izgubami. Evakuirali so ga. Večinoma v notranjost Italije, živino pa prepustili, da je poginila.

Politično življenje primorskih Slovencev tik pred drugo vojno je bilo še vedno razvejano v treh taborih: krščanskosocialnem ali bolje katoliškem, narodnoliberalnem in komunističnem.

Krščanski socialci so bili od leta 1932 razcepljeni v dve struji: Besednjakovo, ki jo je na Primorskem predstavljal Šček, in Kraljevo. Med njima je bil nepremostljiv spor, ki je po mnenju protagonistov zavzel »odurne oblike«. Po spominskih podatkih kraljevcev je izbruhnil zaradi denarja, ki da ga Besednjak ob emigraciji ni hotel izročiti za reševanje zadrug v likvidaciji (zadružni fond zafo), po podatkih besednjakovcev je bil spora kriv Kralj, ker je iz osebnih ambicij po odhodu Besednjaka prevzel v svoje roke vse niti. Razlike so se kazale v manjšinski politiki, Ščekovci – ali sredina – so bili na pozicijah iredentizma, kraljevci, h katerim je pristopila večina duhovnikov, so sprejeli politiko drobtinic. Vendar so se oboji enako borili za minimalne zahteve, za koncesije, kakršne so že imeli južnotirolski Nemci. Konflikt se je zaostroval zaradi Besednjakovih ostrih in javnih obtožb (v Kongresu evropskih narodnosti) vatikanske politike do narodne manjšine, medtem ko je Kralj osebno prek Vatikana dosegal drobne koncesije. Baza krščanskih socialcev so bili slovenski duhovniki, ta čas v ofenzivi proti Margottijevemu in Santinovemu poitalijančevanju slovenske Cerkve. Svetemu sedežu so grozili s shizmo in Pij XI. naj bi bil odgovoril: »Naj kar gredo, takšnih duhovnikov ne maram.« V nekem komentarju te izjave beremo, da bi bila shizma »božja previdnost«, saj bi jih zapustil tudi Sv. sedež in bi jih italijanska oblast brez ovire prav vse konfinirala. Leta 1939 sta struji izročili arbitražo dr. Korošču, ki je 28. decembra razsodil v korist Besednjaka, saj ga je predvidel za svojega naslednika. Po podatkih dr. Antona Kacina naj bi se bil Korošec kmalu pokesal za tako rzsodbo, vendar je takoj zatem umrl; dejstvo pa je, da je Slovenska ljudska stranka po okupaciji Slovenije imela Kralja za svojega eksponenta na Primorskem, medtem ko je Ščekova struja bila sredinska. Poglobljeno bo treba raziskati, kaj je struji dejansko ločilo. Jedro spora je moralo biti idejne narave, o tem priča stavek v nekem pismu duhovnika Ivana Rejca, in sicer, da »občestveni interesi in ideje že desetletje ločujejo duhove.« Hipotetično bi duhove lahko ločeval odnos do vatikanske antikomunistične linije in njegovega zavezništva s fašizmom, ki je vsebovalo tudi odnos do raznarodovanja manjšine in seveda do socialnega reda.

Narodnoliberalni tabor z ilegalnim odborom v Trstu je bil usmerjen iredentistično. V odboru so bila nesoglasja med konzervativnimi (Tončič, Kosovel, Lovrenčič) in mladimi radikalnimi člani (Sardoč), ki so zagovarjali teroristične metode odpora.

Med narodnoliberalnim in krščanskosocialnim taborom so bili odnosi strpni, med nekaterimi voditelji celo prijateljski, vendar so skupni narodni svet, ki so ga krščanski predlagali že 1934., ustanovili šele ob izbruhu vojne. Njegova vloga naj bi bila predstavljati narodno manjšino v svetu in spreje-

mati politiko te manjšine glede na vojne dogodke. Sestavljali pa so ga le predstavniki narodnoliberalnega odbora v Trstu in Ščekove struje, ne pa tudi Kraljeve, dasi je bil zanj rezerviran prostor v svetu. Zakaj kraljevcev ni bilo zraven, še ne vemo. Najbrž iz antagonizma, ne do narodnih liberalcev, pač pa do Ščekovcev. Svet se je sestel le trikrat leta 1940, ne da bi se bil konstituiral. Razpravljal je o akcijah na internacionalni ravni po zgledu Slovaške, in sicer o oportunisti približevanja Nemčiji, kar naj bi dalo Besednjaku v inozemstvu posebne kompetence glede na njegovo povezanost z Nemci v Kongresu evropskih narodnosti. Konflikt je nastal ob vprašanju članstva Besednjaka in Vilfana v svetu, ki sta se imela, kot bivša poslanca v rimskem parlamentu, za edina uradna predstavnika manjšine pred svetom. Njuno članstvo pa spričo odsotnosti iz Julijske krajine (ob Anschlusu sta se oba zatekla v Jugoslavijo) ni bilo sprejemljivo. Z aretacijami 1940 je bilo tudi narodnega sveta konec.

Če so krščanski socialci prevladovali na podeželju prek slovenskih duhovnikov, med mlado inteligenco pa prek goriškega semenišča, so narodni liberalci ustvarili živahno gibanje meščanske mladine v Trstu in Gorici. Šlo je za »držati se skupaj«, z družabnimi, kulturnimi, športnimi in podobnimi prireditvami. Poznejša sodna preiskava je ugotovila, da so se »v domotožje slovenske pesmi in v deklamacije poezij slovenskih pesnikov... vpletali strastni klici po osvoboditvi Slovencev Julijske krajine«. Za novo leto 1939 je na kulturni prireditvi v Koprivi prišlo do povezave narodnjaške in sredinske krščanskosocialne mladine v skladu s politiko narodnega sveta.

V tem mladinskem antifašističnem narodnem gibanju, ki so ga oblasti spričo pakta z Jugoslavijo do neke meje tolerirale, so na eni strani rekrutirali sodelavce tigrovci, ki so bili najbolj militantna revolucionarna organizacija narodnoliberalnega tabora, na drugi strani jih je pa Pinko Tomažič pridobival za komunizem.

Tigrovska organizacija z vodstvom v Jugoslaviji in nasploh primorska emigracija, sta se po jugoslovansko-italijanskem paktu in približevanju Jugoslavije k silam osi naslonili na zahodne demokracije in svetovne antifašistične sile. Franciji in Angliji so tigrovci ponudili pomoč, da bi afirmirali antifašistični odpor manjšine in da bi se državi po zmagi zavzeli za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Delovali so na treh področjih: z zbiranjem vojaških informacij v Italiji, Nemčiji in Avstriji, s propagando med italijanskimi in nemškimi vojaki ter s sabotajami na vojaške objekte, zlasti na železnice. V zameno za informacije je Anglija dajala orožje in razstrelivo, čeprav sama ni bila zainteresirana za akcije v še nevtralni Italiji. To dejavnost je plačalo z življenjem 17 ljudi, od tega štirje na drugem tržaškem procesu. Po italijanski okupaciji Slovenije so se 13. maja 1941 trije vodilni tigrovci spopadli z italijanskimi silami – Zelen je padel – s čimer se je zgodovina Tigra končala, hkrati pa je bil to prvi oborožen spopad z italijanskim okupatorjem v Ljubljanski pokrajini.

S to revolucionarno organizacijo so se poleti 1939 povezali slovenski primorski komunisti, najbrž tudi na osnovi akcijskega pakta iz 1936 med Tigrom in KPI. Tigrovci so odstopili del orožja in razstreliva komunistom, ne vemo pa, za kakšno ceno. Pinko Tomažič je na procesu zanikal špionažno dejavnost komunistov. Vendar beremo v njegovem časopisu Delo iz leta 1940, naj slovenski vojaki dezertirajo na vseh frontah in »izdajajte čimveč tajnosti v korist sovražnikov fašizma«. Če je bil klic k dezertertvu in prijateljskemu podajanju rok prek frontnih jarkov posledica komunistične

protivojne politike in v korist zavezništva Sovjetske zveze z Nemčijo, pa je špionaža »v korist sovražnikov fašizma« gotovo specifična Primorske in njene antifašistične tradicije. Sicer pa je bil Pinkov program »združena in neodvisna slovenska sovjetska republika«, ki jo je zagovarjal tudi pred fašističnim sodiščem.

Tožilec je na drugem tržaškem procesu vse enako – intelektualce, teroriste in komuniste – obtožil, da so nameravali potisniti italijansko mejo nekoliko proti jugu, kar pomeni, da so imeli enoten cilj proč od Italije. Aretacija treh stotin ljudi leta 1940 ter številne internacije zlasti ob napadu na Jugoslavijo so obglavile in zdesetkale vse tri taborne – še najmanj krščansko-socialnega – primorskega političnega gibanja.

Kaj je za razvoj OF na Primorskem pomenila odsotnost političnih in kulturnih delavcev ter mobiliziranih mož, bodo povedali drugi. Omeniti pa moram, da mi je neki partijski voditelj rekel, da so bili primorski komunisti veseli aretacij, ker bi sicer OF imela na Primorskem večje težave. So pa še druga vprašanja. Zakaj Tigr, ki je imel v svojem tisku geslo Smrt fašizmu, ni bil med ustanovnimi skupinami OF? Tudi 1936. ga KPJ ni predvidela za ljudsko fronto, medtem ko je to storila Komunistična partija Italije. Izmed desetih na smrt obsojenih in ustreljenih predvojnih primorskih antifašistov je bil le Pinko Tomažič, edini komunist, razglašen za narodnega heroja.

Skrajno nezaupanje OF do Tigra je po pričevanju Jože Vilfana, izviralo iz potrebe po jasni razmejitvi s potencialnimi zavezniki Mihajlovića. Leta 1958 so v Kopru sprožili akcijo za rehabilitacijo Tigra in za njegovo vključitev v Zvezo borcev, toda izvršni komite CK ZKS je na seji 13. junija 1958 to preprečil z ugotovitvami, da »ni mogoče priznati, da je TIGR predhodnica NOB na Primorskem in ne KP«, njegova afirmacija bi bila »nadaljevanje vohunske linije«, ni bil napreden, čeprav usmerjen proti fašizmu, imel je reakcionarno vlogo, »tej organizaciji ne smemo priznati nobenih zaslug, čeprav so bili nekateri ljudje... poštene in so se pošteno borili...« itd. Zahteve Tigrovcem po Spomenici 1941 pa so že prej rešili tako, da so jo dobili le tisti, ki so se takoj vključili v NOB in »so postali člani KP«. Izpadli so torej tudi vsi tisti, ki so 1941. že (še) sedeli v zaporih zaradi »prezgodnjega« antifašizma.

Dr. Tone
Ferenc

Položaj slovenskega naroda ob okupaciji

To, kar se je zgodilo spomladi 1941. leta, se je vsaj, kar se tiče severne Slovenije, v nekem pogledu pripravljalo že med vojnama. Nekateri nemški krogi se niso odpovedali ozemlju, ki je po senžermenski pogodbi prišlo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali krajše, v Jugoslavijo. Zlasti nemški publicisti so zahtevali spremembo severne meje Jugoslavije v korist Avstrije oz. Nemčije (po marcu 1938).

Nekatere zahteve so se ustavljale na t.i. vitanjski črti (Weitensteiner Zug), tj. razvodnici med Dravo in Savo na Štajerskem, in v t.i. jeseniškem trikotniku na Gorenjskem. Druge zahteve so šle dalje do reke Save in nekatere celo do Jadranskega morja. Dr. Friedrich Lange z značilnim